

SZARKA JÓZSEF

A PEDAGÓGIAI TÉNY NYOMÁBAN

A köznapi gondolkodás számára eléggé egyértelmű a kérdés: minden olyan dolog tény, amely nem vélekedés, nem elmélet, nem szubjektív értékelés.

A pedagógia is többféle összefüggésben értelmezi a tény fogalmát, s meg-egyezik abban, hogy a tény elhatárolandó az általánosítástól, az elvonatkoz-
tatástól, az elméleti konstrukciótól.

Gyakorló pedagógusok a tantervekkel összefüggésben találkoznak a tény fo-
galmával. A didaktika interpretálásában olvassák, tanulják, hogy a tanulók
által elsajátítandó ismeret nem más, mint tények, fogalmak, elméletek réteg-
zett együttese.

Nagy Sándor átfogó munkájában¹ az ismeret alábbi rétegeit különbözteti
meg: tények, fogalmak, törvényszerűségek, algoritmusok, elméletek, hipotézi-
sek. Ebből a felsorolásból egyértelműen kitűnik, hogy a tények tudásunk bá-
zisát jelentik, erre épülnek, ezekből vonhatók le az általánosítások.

A tantervkészítő, a tankönyvíró számára nem jelent különös gondot, hogy
mit soroljon a tények osztályába, mit tekintsen ténynek. (Ezzel a megjegyzés-
sel természetesen nem a tantervkészítés és a tankönyvírás valóságos nehézsé-
geit kívánom súlytalanítani.)

A pedagógiai kutatás módszertani kézikönyvei a kutatás menetének, folya-
matának egyik láncszemeként kezelik a tényfeltárást. Ez a kifejezés azonban
nem egészen pontos, mert nem is annyira tényfeltárásról, mint inkább anyag-
feltárásról van szó. Van-e, és mi a különbség a kettő között?

Aforisztikusan azt mondhatnánk, hogy minden tény egyben a kutatás anyaga
lehet, de nem minden feltárt anyag minősíthető ténynek. Ezzel máris jelez-
tük, hogy a ténynek valami sajátos, más dolgoktól elhatároló jegyének kell
lennie.

Ha kézbe vesszük "A pedagógiai kutatás módszerei" című — egyébként na-
gyon hasznos és tartalmas kiadványt —, az első kötet 10. oldalán objektív té-

¹Nagy Sándor: Az oktatáselmélet alapkérdései. 1981. 79. o.

nyekről és szubjektív tényekről olvashatunk.² Előbbiekre az jellemző, hogy tudatunktól függetlenül léteznek, utóbbiak a tudati szférával vannak valamilyen kapcsolatban. Nyilvánvaló, hogy a distinkció mögött a filozófia egyik alapkérdése rejlik, de ennek vitatásába nem kívánunk belebocsátkozni.

A szubjektív tény fogalma a pedagógiai kutatás számára értelmezést kívánna, de az említett kiadvány szerzői a továbbiakban tulajdonképpen elhanyagolják a fogalom használatát, s egyszerűen pedagógiai tényről írnak.

Mivel kifejezetten a pedagógiai tényről szóló irodalom eléggé szegényes, indokolt, hogy kissé részletesebben ismerkedjünk meg B. N. Naumov e témáról szóló — megítélésünk szerint — irányjelző tanulmányával.³

A szerző fellép az ellen a felfogás ellen, amely bármely létező, megnyilvánuló pedagógiai jelenséget ténynek nevez. Nem általában kell a jelenségeket vizsgálnunk, hanem a tipikus, lényegi tulajdonságok, kapcsolatok, vonatkozások mentén.

Ugyancsak tévútra vezet az a felfogás, amely a tényekben a pedagógiai jelenségek visszatükröződését látja. Ehhez a magunk részéről hozzátehetjük, különös dolog lenne a tényeket éppen a visszatükröződés világában keresni, hacsak nem térünk vissza a szubjektív tény kategóriájához.

B. N. Naumov szerint a harmadik vitatott felfogás a pedagógiai tényeknek ismeretelenként való kezelése. Felmerül a kérdés, miért nem lehet annak tekinteni? A szerző szerint azért nem, mert az ismeretelen az eredményt tartalmazza, s nem fejezi ki létrejöttének folyamatát.

Fejttegetéseinek összegezéseként B. N. Naumov eljut a következő alapvető megállapításig: "A neveléstudományban a tény nem más, mint a másodlagos, véletlen, nem lényegi adatoktól mentes tipikus vonások általánosítása." Éppen ezért az adatokat ne keverjük össze a tényekkel. "Az adatok még nem tekinthetők tudományos tényeknek, mivel ezek (ti. az adatok) a vizsgált jelenségek egyedi, véletlen sajátosságait rögzítik."⁴

Fejttegetéseinknek ezen a pontján tehát szükséges bekapcsolni egy másik alapvető fogalom, az adat fogalmát.

Mi is az adat a pedagógiai kutató számára?

Forduljunk e tekintetben egy instruktív, s általánosan ismert és felhasznált hazai kiadványhoz, Ágoston György—Nagy József—Orosz Sándor: "Mé-

²A pedagógiai kutatás módszerei I. Szerk.: Salamon Zoltán. Bp., 1971. Egyetemi jegyzet.

³B. N. Naumov: Neveléstudományi tények a kutatásban. = Szovjetszkaja Pedagogika, 1980. 1. sz.

⁴I. m. 81. o.

résees módszerek a pedagógiában" című munkájukhoz: "Az adat a dolog (objektum, jelenség, folyamat, tulajdonság) szárosságát tükrözö tény."⁵ Nyilvánvaló, hogy a szerzők a tény egy vonatkozásáról, jellemzőjéről való információt nevezik adatnak.

Ugyanez a kiadvány a tény mibenlétét a következőképpen határozza meg: "Ténynek nevezük a dolog egyetlen oldalát, vonatkozását tükrözö elemi ítéletet."⁶ Ebben a megállapításban azt a logikát kell nyomon követnünk, mely szerint egy dolognak több vonatkozása, oldala, tegyük hozzá, jellemzője van, s ezek közül egyet leválasztunk, a sok közül kiemelünk, megkülönböztetünk és megnevezünk, s így eljutunk a tényhez.

A fenti megkülönböztetésekből kitűnik, hogy nem is olyan egyértelmű a pedagógiai tény értelmezése. Tovább növelnénk a nehézségeket, ha belebonyolódnánk annak vitatásába, hogy például mit jelent és hogyan viszonyul egymáshoz az empirikus tény, az objektív tény, a diagnosztizáló tény, a leíró tény és a tipizált tény fogalma.

Az adat fogalmát az idézett kutatómódszertani munka pontosan leírta, ennek ellenére azt tapasztaljuk, hogy az "adat"-tal a pedagógiai közlemények meglehetősen szabadon bánnak. Pedig nem vezet jóra, ha az adat és a tény fogalmát egyszerűen azonosítjuk, vagy következtelenül, ötletszerűen felcseréljük. Igaz, a tudomány vagy a gyakorlat emberei megállapodhatnak abban, hogy adott megnevezésnek milyen tartalmat tulajdonítanak. Az ilyenféle konvenciónak megvan a gyakorlati haszna. Nem szabad viszont a megállapodásban rejlő lehetőségeket túlfeszíteni, a tartalmat kifejező lehető pontos fogalom használatára kell törekedni.

Az adat — a fenti értelmezésben — része, összetevője annak, amit pedagógiai ténynek tarthatunk. A pedagógiai (és persze pszichológiai, szociológiai) kutatások, vizsgálatok nagy része tulajdonképpen adatokat gyűjt és adatokkal dolgozik. A felmérések, kikérdezések, beszélgetések során elsődlegesen adatokhoz juthatunk. Ezek az adatok azonban értelmezést kívánnak; meghatározott összefüggésben kelnek életre, válnak a kutató számára tényé.

A pedagógiai tény a sűrűsödési központban keletkezik, minél inkább képesek vagyunk lehántani egy jelenségről, dologról a mellékes, járulékos, nem lényegi elemeket, annál inkább közelébe férközünk a magnak, esetünkben a pedagógiai ténynek. Akárhonnan is közeledünk a dolog lényegéhez, önkéntelenül

⁵Ágoston György—Nagy József—Orosz Sándor: Mérésees módszerek a pedagógiában. Bp., 1971. 55. o.

⁶I. m. 35. o.

is oda lyukadunk ki, hogy a tényben az egyes elemek között valami kapcsolatot kell tetten érniünk. Aforisztikusan kifejezve: a tény a pedagógiai kutató számára, a pedagógiai kutatás szempontjából nem azért tény, mert van, mert tudatunktól függetlenül létezik (ez ugyan ismeretelméleti jellemzője), hanem azért, mert benne a pedagógiai jelenségvilág egy értelmezett mozzanata ragadható meg.

A témáról gondolkodva, felrémlent számomra egy régen megtartott tanácskozás. Utánanézve a dolognak, megjelölhető a pontos dátum: 1964. november 27. Ezen a napon került sor az Országos Pedagógiai Intézetben egy kutatómódszertani, közelebbről a megfigyelés módszeréről folyó tanácskozásra. Ezen — többek között — felszólalt Pataki Ferenc is, mondván a következőket: pedagógiai tény "ott és akkor jön létre, ahol céltudatos pedagógiai hatás érvényesül, s ahol e hatás és következménye közötti összefüggéseket igyekezünk tudományos egzaktsággal leírni".⁷

Ez a gondolat azért keltett bennem visszhangot, mert közel áll ahhoz a megállapításhoz, melyet később magam a nevelési tapasztalat lényegéről tettem.

Pataki Ferenc idézett megjegyzése eligazító érvényű, mert az adat és a tény közti lényeges különbséget plasztikusan érzékelteti, azt tudniillik, hogy pedagógiai tény a hatás és következménye közti erőterben keletkezik.

Mindezek alapján eljutunk annak a bonyolult dialektikának a megjelenéséhez, amely a tényeket az általánosítások, az elmélet építőköveinek minősíti, de az adatok statikus jellegéhez képest önmaga is dinamikus, eleven természetű.

Kérdés, hogy ezzel az értelmezéssel nem tágítjuk-e ki túlságosan a tény fogalmát, nem lazítjuk-e fel olyannyira, hogy a pedagógiai folyamat, hatásrendszer és ennek elemeként felfogott tény között a határok elmosódnak, s így mind a tény, mind a folyamat értelmezhetetlenné válik.

Ezek nem könnyű kérdések, s csak próbálkozhattunk a válaszkereséssel.

Másféle összefüggésben kerül megvilágításra a tény, a ténykutatás fontossága egy bizottsági jelentésben: "A ténykutatás felerősödése szükséges és alapjában véve hasznos jelenség a pedagógiában is, de nem alaptalan az az észrevétel, hogy a kutatások indokolatlanul nagy része megáll a tények feltárásánál, s nem ad elégséges indítékot a pedagógiai cselekvés számára. A ténykutatás egyoldalúsága, az elméleti értelmezés hiánya vagy gyengesége

⁷Pedagógiai Szemle, 1965. 7—8. sz. 34. o.

feltehetően összefüggésben van a neopozitivisták áramlatok áttételes hatásával."⁸

A fenti megállapítás 1978-ból való. A helyzet annyiban nem változott, hogy például a 80-as években, a Pedagógiai Szemlében zajló vitának (indító tanulmány Nagy József: "A pedagógiai kutatás helyzete és perspektívái", P. Sz. 1981. 4. sz.) egyik fő kérdése a kutatások szakszerűsége, s ezzel összefüggésben a méréses módszerek megítélése.

A vitában többen szót emeltek az empiria egyoldalú felértékelése ellen, az elméleti-történeti, elemző-szintetizáló kutatások védelmében. A vitának ez a vonulata nem a ténykutatás ellen irányult, hanem a ténykutatás abszolutizálása ellen.

Úgy látszik, az egyoldalúság nemcsak ebben a vonatkozásban nyilvánulhat meg.

Más összefüggésben érinti a kérdést Zibolen Endre 1983-ban. Témánkkal összefüggésben tanulmányának arra a gondolatára utalunk, amely elkerülendőnek tartja, hogy a pedagógiát — két egyoldalúság! — "merőben empirikus és merőben normatív tudományként" műveljük.⁹ Az abszolút érvényű empiriával itt a normativitás, a "kellő" eltúlzása, életidegensége kerül szembe. Ismerve a szerző felfogását és törekvéseit, a normativitás túlzásai ellen való fellépése semmiképpen sem tekinthető az eszmei komponensek lebecsülésének.

Újabb, és érdekes dichotómiára utal Gáspár László. A jelentős gondolatokat fejtegető tanulmányban az alábbi megállapítás olvasható: "A tudománynak nemcsak a tényfeltárás a feladata, hanem az előrelátás is. A diagnosztizálás mellett a »prognosztizálás« is."¹⁰ Nyilvánvaló, hogy a tényfeltárás, a szövegösszefüggést alapul véve itt tágabb feladatot, a valóságfeltárást jelenti.

Fontos vállalkozásba fogott az MTA Pedagógiai Bizottsága az évtized elején, mikor is célul tűzte ki a neveléstudomány interdiszciplináris kapcsolatainak megvizsgálását. A tanulmányok összefoglalására Hunyady Györgyné és Szalamon Zoltán vállalkozott. Az elemző tanulmány elsősorban a szociológiával összefüggésben érinti az empirikus kutatások felerősödésének jótékony voltát.

⁸Az MTA Pedagógiai Bizottsága és a Pedagógiai Kutatócsoport 1978. szeptember 27-i ülésére készült jelentés. (Kézirat, 17. o.)

⁹Zibolen Endre: Hagyományos és új a magyar neveléstudományban. = Magyar Pedagógia, 1983. 4. sz. 354. o.

¹⁰Gáspár László: A marxizmus reneszánsza és a neveléstudomány. = Magyar Pedagógia, 1983. 3. sz. Ugyanez a megállapítás "A szubjektumok termelése" c. könyv (Budapest, Kossuth Kiadó, 1987.) 33. oldalán.

"A pedagógiai kutatásokban ekkor (ti. a 70-es évek elején — Sz. J.) kezdődött, majd vált tömeges jelenséggé a szociológiai (vagy annak áttételében megismert) empirikus vizsgáló, adatgyűjtő és -elemző módszerek alkalmazása. Ezek a vizsgálatok — javuló szakszerűséggel — sok adatot, tényt (kiemelés — tőlem) tártak fel a nevelés folyamatáról..."¹¹ Ez a fogalmazás — jóllehet kifejezetten nem teszi, de — nem is zárja ki az adat és a tény közötti különbség megállapítását.

A fenti megnyilatkozások azt mutatják, hogy az utóbbi években a tisztázó, vitatkozó gondolatok az empíria és az elméleti munka funkcióját, arányát vitatják elsősorban, s nem magának a pedagógiai ténynek a mibenlétét. Mindenesetre tünetértékű, hogy a szakszerű empirikus kutatások nagyon is jogos sürgetésének időszakában ugyancsak indokolt aggodalom ébred az elméleti-történeti munka elhanyagolása, lebecsülése, illetve ennek veszélye láttán.

Még egy vonatkozást kell érintenünk. A pedagógiai tény mibenlétével foglalkozva, felmerül a kérdés, hogy a pedagógiai kutatások két alapvető típusa: az elméleti-történeti, valamint az empirikus kutatások közül csak az utóbbiakhoz kapcsolódik? Vagyis csak az empirikus kutatások dolgoznak tényekkel, az elméleti-történeti kutatások valami mással. Nyilvánvalóan nem. Az viszont igaz, hogy az elméleti-történeti kutatások tényanyaga más természetű, mint a tevékenységet vizsgáló empirikus kutatásoké!

Tanulmányunkban a tevékenységben lezajló jelenségvilággal összefüggésben foglalkoztunk a tény fogalmával, ebben az értelemben az empirikus kutatások körében mozogtunk. Nem tagadva és nem kizárva a tényeket az elméleti-történeti kutatásokból. Ami persze evidencia a társadalomtudományok számára.

A fenti kérdést azért érintettem, hogy elkerüljem a látszatát annak: a pedagógia megújulása, továbbfejlesztése csak az empirikus kutatásoktól várható. Véleményem szerint ma is érvényes az a régebben kialakított diagnózis, mely szerint a neveléstudomány mind elméleti-történeti, mind kísérleti-empirikus vonatkozásban fejlesztésre szorul.

Sajnos nem vagyunk abban a helyzetben, hogy az elméleti szintézisek hiányáért a megalapozott és végigvitt empirikus kutatások nagy száma kárpótolhatna bennünket.

A pedagógiai ténnyel való körültekintőbb bánásmód erősítheti az empirikus kutatások érvényességét, s közvetve megalapozottabbá teheti az elméleti kutatásokat is.

¹¹Hunyady Györgyné—Salamon Zoltán: A pedagógia és a határos tudományok kapcsolatai. = Magyar Pedagógia, 1984. 3. sz. 257. o.

Fejtegetéseinkben ahhoz a szerény, de talán mégsem jelentéktelen végkövetkeztetéshez tudunk eljutni, hogy bánjunk takarékosabban (de átgondoltabban) a pedagógiai tény fogalmával, s amikor adatokról van szó, ezeket minősítsük és nevezzük adatoknak, s ne cseréljük fel őket a pedagógiai tény összetettebb fogalmával.

Ajánlatos tehát tudni mindazoknak, akik a mérhetetlenül sok pedagógiai természetű adatot (!) a felszínre hozták, hogy ezek meghatározott összefüggésben, meghatározott körülmények között válnak pedagógiai ténnyé.

A tanulmány címében megcsendülő irodalmi allúzió a prousti időkeresésre nem azt sugallja-e, hogy — szemben a nagy példával — a pedagógiai tény kiszűszik kezeink közül. Szeretném hinni, hogy nem egészen. És ne szegje kedvünket az sem, hogy a pedagógiai kutató inkább a pedagógiai tény nyomában tájékozódik, mintsem a tény vitathatatlan birtokosának mondhatná magát.

I R O D A L O M

- O. A. Abdullina: A pedagógiai tények felhasználása a pedagógiai tárgyak oktatásának folyamatában. = Szovjetszkaja Pedagogika, 1981. 7. sz.
A szerző azon az állásponton van, hogy a tényben a pedagógiai folyamat meghatározott törvényszerűségei, kapcsolatai és vonatkozásai tükröződnek. A pedagógusképzésben, előadások, foglalkozások során "eseteket", példákat használunk fel az elméleti tételek megvilágítására. A tanulmány didaktikai értelemben közelíti meg a tényanyagot az ismeretszerzésben betöltött szerepét.
- Bakonyi Pál—Horváth Lajos: A tények feltárásának problematikája. = Magyar Pedagógia, 1961. 1. sz.
Ez az írás egy akadémiai vitaülésen elhangzott elemző értékelés a "Tanulmányok a neveléstudomány köréből" 1959. c. kötet egyes tanulmányairól. Az elemzés bevezető része általánosságban foglalkozik a tudományos pedagógia követelményeivel. Megállapítják: "Tudományos értékű általánosítás, sajátos pedagógiai törvények megállapítása csak akkor várható, ha a pedagógiai kutatás a tényeket teljességükben, összetettségükben, sokoldalú meghatározottságukban veszi figyelembe." (83. o.)
- Bartal Andrea—Széphalmi Ágnes: Adatgyűjtés és statisztikai elemzés a pedagógiai gyakorlatban. Bp., 1982.
A könyv — érthető módon — nem foglalkozik az értelmezésünk szerinti pedagógiai tény kérdésével, a statisztikai feldolgozás anyaga: az adatok.
- M. A. Danyilov—N. Boldirev: Pedagógiai metodológia és kutatómódszertan. Tankönyvkiadó, Bp., 1978. 462 o.
A könyv az indukciós bázis, a tényanyag összefüggésében foglalkozik a kérdéssel a 100. és további oldalakon. Hangsúlyozza azt a lényeges különbséget, amely az esetleges empirikus ismeret és az elméleti analízis folyamatában kiszűrt tények között fennáll.

Fercsik János: Pedagogometria. OOK., Veszprém, 1982. 718 o.

A könyv egyik alapfogalma az adat, az adatgyűjtés. A szerző alkalmazza az objektum fogalmat is, a statisztikai jellegnek megfelelően a populáció egy tagja jelentésben.

L. B. Itelszon: A neveléstudomány néhány módszertani problémája. = Pedagógiai Szemle, 1967. 12. sz.

A szerző tanulmányát annak a kérdésnek a fejtegetésére szenteli, hogy miért kell különbséget tennünk a kutatás objektuma és tárgya között. A magyar fordítás nem tudja visszaadni az orosz "objekt" és "predmet" közötti különbséget. Témánk szempontjából az alábbi fontos megállapítást emeljük ki: "Az elmélet bizonyítása annak kimutatását jelenti, hogy megfelel a nevelési gyakorlat tényeinek." (1119. o.) Egyértelmű, hogy itt az elmélet és gyakorlat viszonyáról van szó.

Mialaret, Gaston: Les sciences de l'éducation. Paris, PUF, 1976. Que-sais-je?

A könyv "A neveléstudományi kutatások" c. fejezetében a tények és szituációk (les faits et les situations) szókapcsolatban ír a tényekről. A könyv másik helyén érdekes csoportosítással találkozunk. G. Mialaret a neveléssel foglalkozó tudományokat három osztályba sorolja: 1. Az általános feltételekkel foglalkozó tudományok. 2. A nevelési helyzetekkel és tényekkel foglalkozó tudományok. 3. A jövővel és az eszmékkel foglalkozó tudományok. A második osztály alcsoportjai a következők: a) pszichológiai vonatkozások; b) didaktika (sőt: didaktikák!); c) módszerek és pedagógiai technikák; d) értékeléstudományok. A szövegből egyébként kiténik, hogy pedagógiai folyamatokról van szó, s ezek tartalma jelenti a szélesebb értelemben vett tényállományt.

E. I. Monosszon: A marxizmus—leninizmus — a pedagógiai tudomány fejlesztésének metodológiai alapja. = Szovjetszkaja Pedagogika, 1982. 3. sz.

Az ismert szovjet tudós átfogó elemzését adja a metodológiai problémáknak. A pedagógiai jelenségek sokoldalú feltárására van szükség, írja, s nem szabad megelégedni a jelenségek empirikus megfigyelésével. Az a fogalmazása, mely szerint a pedagógiai tényeket mélyen és sokoldalúan kell tanulmányozni, megerősít az általam képviselt felfogásban.

W. Okon: A neveléstudomány és korunk kihívásai. = Szovremennaja viszsaja skola, 1984. 4. sz.

Az orosz nyelvű tanulmány befejező része a pedagógiai kutatások négy funkciójáról szól: 1. leíró-diagnosztizáló; 2. törvényfeltáró; 3. prognosztizáló; 4. innovációs. A gondolatmenetből értelemszerűen azt lehet kikövetkeztetni, jóllehet az orosz nyelvű szövegben a tény (fakt) szó nem fordul elő, hogy szerepe elsősorban a helyzetfeltáró funkciókban van.

Szarka József: A pedagógia mennyiségi és minőségi vonatkozásairól. = Magyar Pedagogia, 1975. 4. sz.

A tanulmány a pedagógiai tény mibenlétével nem foglalkozik, közvetve a tény fogalmának közelébe jut, mikor a pedagógiai folyamatban szerepet játszó tárgyi és szubjektív tényezőkről ír.

A szocialista pedagógia metodológiai problémái. = Szovjetszkaja Pedagogika, 1982. 2. sz.

A széles körű és határozott ideológiai töltetű nemzetközi tanácskozáson az egyik felszólaló (M. Ulimova) foglalkozott az elméleti és az empirikus viszonyával, s egyértelműen arra az álláspontra helyezkedett, hogy egyik megközelítést sem szabad abszolutizálni, mint ahogy azt egyes polgári irányzatok teszik (neopozitívizmus vagy az ún. tudományfilozófia).

Tanulmányok a neveléstudomány köréből. A sorozat első kötete 1958-ban jelent meg az Akadémiai Kiadónál.

A kötetek egyes tanulmányai foglalkoznak kutatómódszertani kérdésekkel, sőt, olyan kötetek is vannak, amelyek tematikusan ezt a kérdéskört ölelik fel. Ilyenek az 1962., az 1964., az 1971. évi kötetek egésze, vagy olyan tanulmányok, mint például Kiss Árpád: "A kísérlet a pedagógiában" (1959), Nagy Sándor: "A pedagógia tárgyának jelenkori problematikája" (1971).

J. Tinjanov: Az irodalmi tény. Gondolat Könyvkiadó, Bp., 1981.

Természetesen nem a mi témánkhoz tartozó kiadványról van szó. Mégis felfigyeltem rá, hiszen egy egész könyv, amely az irodalmi tényről szól. A kötet nem monografikus munka, hanem tanulmánygyűjtemény. Az első írás: Az irodalmi tény (литературный факт) az irodalomtudomány nézőpontjából foglalkozik a témával. Azonban számunkra is tanulságos az alábbi megállapítás: "Az irodalomelmélet minden ténye konkrét tények következménye kell legyen." (25. o.)

Wiersma, William: Research Methods in Education. University of Toledo, 1976.

411 p.

A találomra kiválasztott könyv végig az adatok — data — fogalommal dolgozik, s az adatok feldolgozásának statisztikai módszereiről ad tájékoztatást.